

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

A tiszántúli „mezsgyék” ökológiai szerepéről és botanikai értékeiről

TÓTH TAMÁS

Táj- és vegetációtörténeti alapvetés

Növényföldrajzi szempontból a Magyar Alföld az erdős puszták vegetációs övébe tartozik. A Tiszántúl ármentes hátságait (pl. Nagykunság, Békés–Csanádi löszhát) a szubatlantikus kortól – mely mintegy 2800 éve kezdődött és jelenleg is tart – zonális jelleggel nagy kiterjedésű löszpusztagyeppek és kontinentális erdős puszták jellemezték. A talajadottságok mellett a Tiszántúltra jellemző sajátos makroklimatikus viszonyok is hozzájárultak e fajgazdag élőhely-komplex kialakulásához. A tiszántúli erdőspusztá – vagy más néven erdőssztyepp – vegetáció egykori térfoglalásának nagyságát ma már nehéz meghatározni.

A magasártér területe és az ármentes száraz löszhátság peremzónájában a keményfás ligeterdőkkel érintkező felnyíló tatárjuharos lösztölgyesek tisztásain már megjelenhetett a magas fűvű löszpusztai vegetáció. A löszhátságok belső, száraz területein viszont a sztyepprétek alföldi tölgyesek és töviskes cserjések foltjaival mozaikolhattak. A Tiszántúl északi és délkeleti (bihari) hegylábakhoz közel eső területeirészein, a hegységek klímabefolyásoló-kiegyensúlyozó hatása következtében a löszhátság belső területei irányába mélyebben „benyúlhatott” az előtérben húzódó dombvidékek gyertyános tölgyeseivel kapcsolatot tartó, tölgyesek dominálta erdőssztyepp vegetáció. A Tiszántúlon ritkább, szigetszerűen elhelyezkedő homoktalajon (Orosháza, Hódmezővásárhely, Tiszazug) homok-pusztai gyepek és gyöngyvirágos tölgyesek alkothatták az erdőssztyepp vegetációt. Az unikális jellegűnek tekinthető sziki erdőssztyepp foltok ma az egykori kiszáradt magas ártéri területeken találhatók. Egyes vélemények szerint keletkezésük a kiszáradó-elszikesedő ártéri területeken keményfa ligeterdők és ártéri rétek mozaikjainak fokozatos átalakulásából valószínűsíthető. Mások az egységes fajkészlet, habitus és az endemizmusok jelenléte (pl. sziki lórom) okán ősbibnek, feltehetően pleisztocén eredetűnek tartják a máig fennmaradt sziki magaskórósokat. A tölgyesekkel való kapcsolatukat, azok foltszerű betelepülését későbbi idősakra teszik.

A kontinentális löszshtyepprétek a középhegységi pusztafüves lejtők vegetációjával állnak genetikai kapcsolatban. Fajkészletükben a pontusi és kontinentális elterjedésű fajok mellett, érthetően erdőssztyeppfajok is jelentkeznek. A löszpusztaréti tiszántúli (tibiscense) változata, különösen a délkeleti területeken néhány unikális és endemikus, elsősorban az Erdélyi-medencével kapcsolatot mutató (erdélyi hérics, bókoló zsálya) és több regionális karakterfajjal (horgas bogáncs, hibrid gyűjtőványfű, kék atracél, vetővirág csuklyás ibolya stb.) rendelkezik. Sajátos helyzetet foglal el az utóbbi kétszáz év emberi hatásai következtében kiszáradó árterek területein, szikesedő környezetben, infúziós löszön megjelenő száraz gyepi generalisták, illetve löszgyepek, szikes puszták és ártéri rétek átfedő, közös fajai alkotta másodlagos rétsztyepp-vegetáció.

A erdőspuszták és löszgyepek már a neolitikum óta az emberi tevékenység hatása alatt állnak. A legkorábbi erőteljes változásokat a nomád pásztornépek tömeges legeltetése jelentette. Valószínűleg a legeltetés és az erdős területek égetése a pusztásodás folyamatát erősítette. A kora középkorban a folyó menti ligeterdők övezetének kivágásával az erdőspuszták árterületek felőli „hátszaga” felszámolódott. A középkori leírások már egy tipikusan fátlan tájat mutatnak a hátsági területeken. Az ármentes löszhátság nagy részét a középkorban szántották, bár a háborúskodások és a pihentető jellegű művelés okán gyakori volt a területek visszagyepesedése is. Igaz, ez a ciklikus zavarás a generalista és zavarástűrő fajok felszaporodásának kedvezett. A korabeli térképeken a felszántások az ősi löszgyepek egykori helyeit jelölik. Bizonyosak lehetünk abban, hogy zavartalan löszgyepek a Dél-Tiszántúlon már a késő középkortól csak foltokban lehettek.

Elsősorban ősszikesekkel mozaikoló, apró löszhátakon (pl. Pitvaros), nehezen művelhető meredek löszfalak, löszletörések peremterületein, kurgánok és földvárak növényzetében és évszázadok óta

használt, változatlan nyomvonalú, országos jelentőségű utak mezsgyéiben (pl. Aradi út) maradhatott fenn számottevő, értékes löszvegetáció. Kitaibel a XVIII. század végén útinaplójába az útszélekről még több, azóta kipusztult vagy erősen megritkult löszpusztagyep-specialista növényt jegyezhetett fel. A XX. század korszerű mezőgazdálkodása, a szántóföldi táblák összevonása tovább csökkentette az amúgy is izolált lösznövényzet élőhelyeit.

A mezsgyék fontosságáról

A Tiszántúlon ma már alig találunk néhány hektárnál nagyobb, összefüggő reliktum jellegű löszgyepet. Azonban meglepő eredményre juthatunk, ha akár a Nagykunság, akár a Békés-Csanádi löszháton áthaladó utak, vasutak mezsgyéit, erék és csatornák partszegélyeit, töltések növényzetét vesszük közelebből szemügyre. Az utóbbi években terepi kutatásaim során – a Dél-Tiszántúl adottságaiból fakadóan is – egyre nagyobb figyelmet szenteltem ezeknek a sokszor sivár, intenzív hasznosítású agrártájban meghúzódó élőhelyeknek. A régi, kevésbé bolygatott mezsgyékben foltszerűen, fajgazdag löszvegetációt találhatunk, s a gyakori generalisták mellett ritka, unikális fajokra is rábukkanhatunk. Mivel zömében mesterségesen keletkezett, többszörösen áthalmazott talajú élőhelyekről van szó, az esetek többségében nem a gyepek – hanem csak egyes fajainak – túléléséről, illetve a sztyeppre regenerációjáról, illetve másodlagos kiterjedéséről beszélhetünk. A löszgyepfajok nagy része erős kompetitor, gyakori közöttük a klonális jellegű, polikormonos terjeszkedés, nagyobb időintervallumban (mintegy 100–200 év) vizsgálva, kis kiterjedésű, nem szélsőségesen ruderalis talajú területeken stabilan teret nyerhetnek. Jó példa erre, egy általam nem rég vizsgált vasút mezsgyéje.

A Tiszatenyő–Csugar közötti vasútvonalat 1850 környékén létesítették. Az akkor épített vasúti töltés mezsgyéi és lapos árcai, tehát mintegy 150 éve gypesedtek. Természetesen azóta többszöri erőteljes zavarás is érthette a vegetációt, de nagyszámú löszfaj telepedett meg, és maradhatott fenn a területen. A huszadik század elején már két párhuzamos vasúti pályatest létezett. Később gazdasági indokból felszedték az egyik pálya síneit, s a talajfelszínt devasztálták. A sín és töltése helyén szervíz utat létesítettek, a töltésoldal zúzalékát pedig helyben szétterítették. A vasúti mezsgyék vegetációját 2002-ben vizsgáltam, és meglepődve tapasztaltam, hogy a sín helyén, de még a szervíz út gypesedett részein is, a zúzalékos-löszös romtalajon a lösznövényzet előretört. Olyan ritkább fajok telepedtek meg itt, mint a *Silene longiflora*, a *Viola ambigua*, az *Ajuga laxmannii*, az *Inula germanica*, a *Potentilla heptaphylla*, a *Potentilla recta*, a *Trifolium alpestre*, a *Rosa gallica*, *Melica transylvanica*, *Carduus hamulosus*, *Hypericum elegans* a gyakoribb fajokról nem is beszélve. Természetesen a jó löszfajok magas diverzitása még nem hozta magával a nagy kiterjedésű, természetes löszpusztarétek egészséges kompozicionális és strukturális diverzitását. Tehát úgy tűnik, hogy a Dél-Tiszántúlon a megmaradt kevés természetes élőhely mellett a fragmentált és izolált, s legtöbb esetben másodlagos élőhelyek, mint egyfajta rezervoárok, jelentik a természetvédelem hátszögét: a vasúti pályákat és közlekedési utakat kísérő mezsgyék, árkok, kurgánok, nyári gátak, a valamikori erékből kialakított csatornahálózat, a szántóföldek közé ékelődött rengeteg anyaggyerő gödör.

Helyzetükből fakadóan sérülékenyek. Valószínűleg évről évre sokat veszítünk el közülük anélkül, hogy tudnánk, milyen értékeket rejtettek. Emellett a tervezett ökológiai folyosóhálózat sem alakítható ki nélkülük. Ma már biztosan állíthatom, hogy nagyon fontos lenne egy, összefoglalóan „**mezsgye- és érkeutató program**”-ként megnevezhető felmérési és védelmi kezdeményezést beindítani. Mondom mindezt azért, mert láthatjuk, hogy ha fragmentáltan és izoláltan is, de még mindig itt van körülöttünk a Dél-Tiszántúlon a letűnt löszpuszták fajgazdag vegetációja és rovarfaunája, és ott vegetál a Tisza-völgy hajdani mocsárvilága is az egykori erékből (a Dél-Tiszántúlon a Kurca, a Kórogy, a Veker, a Mágocs, a Ludas és folytathatnám) kialakított csatornák vizeitől. Igaz, eddig is folytak szórványos és „ad hoc” jellegű kutatások e területen, de célirányosan és összehangoltan még nem indult program e sajátos élőhelykomplexek értékeinek felkutatására és védelmére. Úgy gondolom, az utolsó percekben vagyunk, mivel az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkal felgyorsuló infrastrukturális fejlesztések hatására a fent említett élőhelyek és természeti értékeik úgy tűnhetnek el, hogy előzetesen meg sem ismerhettük őket.